

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
AL-XORAZMIY NOMIDAGI
URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI
Tabiatshunoslik va geografiya fakulteti
biologiya yo'nalishi
202-guruh talabasi Ibragimov Shodliking
Zoologiya fanidan

KURS ISHI

MAVZU: *"Umurtqali hayvonlarning inson xo'jaligidagi ahamiyati"*

Topshirdi: 202-guruh talabasi

Ibragimov Shodlik

Qabul qildi: Matyakubov Zafarbek

Urganch 2015

Reja:

I. Kirish

II. Asosiy qism:

- a)** Baliqlarning iqtisodiy ahamiyati
- b)** Amfibiyalar va reptiliyalarning ahamiyati
- c)** Qushlarning tabiatda va inson hayotidagi o'рни, foydali va zararli qushlar. Parrandachilik sanoati
- d)** Sutmizuvchilarning amaliy ahamiyati
- e)** O'zbekistonda chorvachilik sanoati

III. Xulosa

IV. Adabiyotlar sharhi

Kirish

Umurtqali hayvonlar tipi boshqa hayvonlar tipi orasida xordalilar alohida diqqatga sazovordir.

Birinchidan, bu hayvonlarning eng yuksak darajada tuzilgan va murakkab guruhi bo'lib, xilma-xil sharoitda yashaydigan juda ko'p (40 mingga yaqin) turi bor. Ular butun yer yuzida tarqalgan. Agar organism bilan yashash sharoitining o'zaro bog'liqligi e'tiborga olinsa, xordalilar tuzilishi xilma-xilligi va fiziologiyasining yo'nalishi va yashash muhiti bilan o'zaro munosabatining murakkabligiga ham bog'liq ekanligini tushunamiz.

Ikkinchidan, xordalilar odam xo'jalik faoliyatining xilma-xil sohasida nihoyatda katta ahamiyatga egadir. Masalan, xonaki hayvonlarning deyarli hammasi xordalilardir. Ular orasida oziq-ovqat mahsulotlari, jun olinadigan, transport, qo'riqllovchi va sport vositalari sifatida va boshqa maqsadlarda foydalaniladigan turlari oz emas. Xordalilar xonaki hayvonlarning yangi zotlarini chiqarishda eng katta tabiiy manba ham hisoblanadi. Xonakilashtirish uzluksiz davom etib, bir bo'g'indavomida natija beradi. Hozirgi vaqtda tulki, oq tulki, norka, maral- bug'u, tuyaqushlar xonakilashtirilgan.

Yovvoyi hayvonlarni ovlash xo'jalik oborotida katta ahamiyatga ega bo'lgan ko'p miqdorda go'sht, moy, teri, mo'yna va boshqa mahsulotlar tayyorlash imkonini beradi. Xordali hayvonlardan olinadigan mahsulotlar go'sht, sut, to'qimachilik, teri olish, mo'ynachilik tarmoqlarida qayta ishlanadi. Yovvoui xordalilardan rejali foydalanish va ularning xonaki turlarini chiqarish katta ahamiyatga ega bo'lib, davlatning daromad manbai hisoblanadi.

Xordalilarning foydasi bilan bir qatorda zarari ham oz emas. Ko'pchilik turlari: yumronqoziq, sichqon, dala sichqonlari qishloq xo'jaligi zararkurandalaridir.

Uchinchidan, xordalilar hamma vaqt xilma-xil tadqiqot uchun material bo'lib hisoblangan. Bu guruh misolida sistematika, qiyosiy anatomiya, embriologiya, ekalogiya, biogeografiya, paleontologiya, filogenetika, evalyutsion nazariyaning ko'pchilik umumiy masalalari hal etilgan.

Umurtqali hayvonlar zoologiyasining keying rivoji tabiatni muhofaza qilish va tabiiy boyliklardan to'g'ri foydalanish bilan bog'liq ko'plab masalalarni hal qilishni taqozo etadi.

Baliqlarning iqtisodiy ahamiyati

Inson hayotida baliqlarning ahamiyati nihoyatda katta. Insonlar iste'mol qiladigan hayvon oqsilining turli mamlakatlarda 17% dan 83% gacha, o'rtacha 40% gacha miqdori baliqlarga to'g'ri keladi. Ular qimmatbaho oziq-ovqat mahsuloti sifatida ovlanadi. Baliqlardan oziq-ovqat mahsulotlaridan tashqari vitaminlar, baliq uni, baliq yog'i va boshqa mahsulotlar ham olinadi. Tinch okeanidan - 40% ga yaqin, Atlantika okeanidan - 45%, Hind okeani-dan 10% va Shimoliy Muz okeanidan 5% baliq tutiladi. Oxirgi yillarda baliq oviga katta ahamiyat berilmoqda. Masalan: o'tgan asrning boshida har yili dunyo bo'yicha 4 mln t baliq ovlangan bo'lsa, hozirgi kunga kelib har yili 50 mln t dan ortiq baliq ovlanadi.

Suv muhitdagi inson ozig'ining 85% ini baliq tashkil qiladi. Ovlanadigan baliqlarning 90% dan ortig'i dengiz va okeanlardan tutiladi. Shimol zonasidagi suvlardan 56%, Tropik zona suvlardan 33% va Janubiy zona suvlaridan bor-yo'g'i 11% baliq ovlanadi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, okeanlarining 8% ini egallaydigan okean qirg'oqlaridan dunyo bo'yicha ovlanadigan baliqning 85% i to'g'ri keladi. Materiklardan 5% va okeanlarning eng chuqur qismidan 10% baliq ovlanadi.

Dunyoda, shu jumladan, MDHda eng ko'p ovlanadigan baliqlarga seldlar, treskalar va lososlar kiradi. MDH dunyoda baliq ovlash bo'yicha Perudan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi. Biroq osyotrlar kabi eng qimmatli baliqlarni ovlash bo'yicha MDH mamlakatlari dunyoda birinchi o'rinda turadi. MDHda eng ko'p ovlanadigan baliqlardan treskasimonlar va seldsimonlarning har biri umumiy ovlanadigan baliqlarning 25-30% tashkil qiladi. Treskalar, asosan Barents dengizidan Atlantika va Tinch okeanlarining Shimoliy dengizlaridan ham ovlanadi. Seldsimonlardan eng ko'p ovlanadigani okean seldi hisoblanadi. Bu baliq Yevropaning Shimoliy dengizlaridan va Uzoq Sharq dengizlaridan (Bering, Oxota dengizlaridan) ovlanadi. Qora va Kaspiy dengizi seldi ham eng muhim ov ahamiyatiga ega bo'lgan baliqlardan hisoblanadi. Qora dengiz va Boltiq dengizi shproti hamda Kaspiy - Qora dengiz kilkalari ovlash ham yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Seldsimonlardan keyin eng ko'p ovlanadigan baliqlar qatoriga zog'ora baliqlar kiradi, ya'ni ovlanadigan baliqlarning 14-20% ini tashkil etadi. Karpsimonlar ichida asosiy ovlanadigan baliq bu oqcha baliq hisoblanadi. Oqcha baliqlar, asosan Qora, Azov va Kaspiy dengizlardan, qisman esa Boltiq va Oq dengizlari havzalaridan ovlanadi. Karpsimonlardan zog'ora baliqlar va mo'ylovli baliqlar Orol, Qora va Kaspiy dengizlaridan, xumbosh balig'i esa Amur daryosi havzalaridan ovlanadi.

Lososlar oxirgi yillarda kam ovlanadi. Buning sababi ular miqdorining kamayib ketganligidir. Lososlardan eng ko'p ovlanadigan turlariga gorbusha, keta va nerkalar kiradi. Lososlarning go'shti va ikrasi mazali bo'ladi. Oxirgi yillarda o'tkinchi

losossimon baliqlarni sun'iy usulda ko'paytirish va chuchuk suv losossimonlarini iqlimlashtirish borasida ham ko'pgina ishlar qilinmoqda.

Losossimon baliqlarning ko'pchilik turlari (syomgalar, sigalar), asosan shimol dengizlarida va ular atrofdagi daryolarda hamda Kaspiy dengizi va uning atrofidagi Volga, Kama, Ural daryolarida uchraydi. Kambala baliqlari kam miqdorida bo'lsada, Uzoq Sharq dengizlaridan hamda Qora dengizdan ovlanadi.

Nihoyat, osyotrlar boshqa baliqlarga nisbatan uncha ko'p ovlanmasa ham, lekin go'shti va ikrasining sifati jihatidan barcha baliqlar orasida birinchi o'rinni egallaydi. Osyotrsimonlarning dunyo bo'yicha tutiladigan asosiy suv havzasiga Kaspiy dengizi kiradi. Osyotrlar G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada ham uchraydi. Lekin oxirgi yillarda bu baliqlarni ko'plab ovlash natijasida, ularning zaxirasi kamayib ketgan. Shuning uchun ham MDH dunyoda osyotrsimonlarni ovlash va ularni dunyo bozoriga chiqarish bo'yicha birinchi o'rinda turadi.

Osyotrsimonlardan, asosan rus osyotri, sevryuga va belugalar ovlanadi. Ovlanadigan baliqlar qatoriga yana sla, dengiz olabug'asi, stav-rida, kefal ham kiradi. Masalan: slalarni (sudak), asosan Qora va Kaspiy dengizlardan hamda Shimoliy dengizlardan ovlanadi. Dengiz olabug'a-sini Barens dengizidan va oz mikdorda Uzoq Sharq dengizlaridan tutiladi. Stavrida va kefal kabi baliqlar, asosan Azov va Qora dengizlardan ovlanadi.

Dunyoda ovlanadigan baliqlarning 1,5-2% ni tog'ayli baliqlar tashkil etadi. Ayniqsa, tog'ayli baliqlar go'shti Avstraliya va Yaponiyada yashaydigan aholi tomonidan ovqat sifatida keng iste'mol qilinadi. Yevropa mamlakatlari va AQShda tog'ayli baliq mahsulotlari qayta ishlanib, baliq uni tayyorlanib qishloq xo'jalik hayvonlariga va parranda-larga oziqa sifatida beriladi. Akulalar jigaridan baliq yog'i olinadi. Baliq yog'ining tarkibida ko'p miqdorda «A» vitamini mavjud, u tibbiyotda ishlatiladi. Akula yog'idan optik asboblarni yog'lash va pardozlash maqsadida ham foydalaniladi. Shuningdek, akula va skatlarning terisidan turli-tuman teri buyumlari, jumladan, poyabzal va galanteriya mahsulotlari tayyorlanadi. Tog'ayli baliqlarning boshi va suzgich qanotlari qaynatilib qimmatbaho yelim olinadi.

MDH mamlakatlari orasida Rossiya baliqchilik sanoati yuqori taraqqiy etgan mamlakat hisoblanadi. MDHning suv havzalarida 1000 dan ortiq tur baliqlar uchraydi, shulardan 150 turi ovlanadi. MDHda eng muhim ovlanadigan baliqlar qatoriga seldlar, zog'ora baliqlar, treskalar, lososlar, osyotrlar, sla baliqlar va boshqa baliqlar kiradi. Hozirgi vaqtda Rossiyada faol ov, ya'ni yil bo'yi baliq tutish keng yo'lga qo'yilgan. Natijada, baliqchilik korxonalariga baliq uzluksiz kelib turadi.

MDHda, jumladan, Rossiyada iqlimlashtirish yo'li bilan qimmatli baliqlar turini ko'paytirish va ularning mahsuldorligini oshirish masalasida katta ishlar olib borilgan. Masalan: XX asrning 30-yillarida Qora dengizdan Kaspiy dengiziga 3 mln dona kefal iqlimlashtirilgan va bu baliq Kaspiy dengizida juda yaxshi moslashgan. O'rta

Osiyoning yirik ko'llaridan - Issiq-Ko'lda gulmoy, ya'ni forel Sevan ko'lidan olib kelib iqlimlashtirilgan, bu ko'lda oqcha baliq ham yaxshi iqlimlashtirilgan.

O'zbekiston suv havzalarida baliqlarning, asosan 77 ta turi tarqalgan. Shulardan 17 ta turi «O'zbekiston Qizil kitobi»ga (2006) kiritilgan: (Orol baqrisi (ship), Sirdaryo kurakbururini, Amudaryo kichik kurak-buruni, Amudaryo katta kurakburuni, qorako'z (oq zog'ora baliq),

Toshkent yuzasuzari, cho'rtansifat oq qayroq, orol mo'ylov balig'i (so'zan baliq), Turkiston mo'ylov balig'i, parrak baliq (nashtarqanot), Turkiston ko'krakbo'yini, Orol tikanagi, Turkiston laqqachasi, Orol sulaymonbalig'i, Amudaryo gulmoyi (forel), Orol sanchari (tikanbaliq), Chotqol shaytonbalig'i, Turkiston shaytonbalig'i.

Oxirigi yillarda O'zbekiston suv havzalariga ham Amur daryosidan Amur xumboshi, oq amur baliqlari olib kelinib iqlimlashtirilgan. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda bir qancha baliqchilik xo'jaliklarida zog'ora baliq, laqqa, oqcha (lesh), tobon baliq (karas), qorabaliq (marinka), xramulya, oqqayroq Gerex), qizil ko'z (plotva), ilonbosh, olabug'a, sla (sudak), cho'rtan va boshqa baliqlar ovlanadi.

Ovlanadigan baliqlarni tabiiy sharoitda saqlash va ularning sonini ko'paytirish maqsadida davlatimiz tomonidan bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan. Bularga quydagilar kiradi:

1. Baliqlarning ko'payish joylarini himoya qilish;
2. Suv havzalarini ortiqcha chiqindi va suv o'simliklaridan tozalab turish;
3. Daryo, ko'l va hovuzlarni sanoat korxonalaridan chiqqan zaharli oqava suvlardan va neft quyilishdan qo'riqlash;
4. Qimmatbaho baliqlarni iqlimlashtirish;
5. Turlari va sonlari kamayib ketayotgan hamda O'zbekiston «Qizil kitobi»ga kiritilgan baliq turlarini muhofaza qilish.

Aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, xalq farovonligini oshirish Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh maqsadini tashkil etadi. Qishloq xo'jaligining turli tarmoqlarini, jumladan baliqchilikni rivojlantirishga qaratilgan tadbirlar yuksak samara berayotir.

Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi yildan yilga oshib, aholining go'sht, sut, un, o'simlik yog'i, tuxum kabi mahsulotlarga bo'lgan talabi to'la qondirilmoqda. Bozor rastalaridan yil davomida sarxil meva, sabzavot, ko'katlar uzilmaydi. Ularni sanitariya-gigiyena talablari asosida saqlash bo'yicha yetarli sharoit yaratilgan.

Ayni vaqtda, baliq va parhez go'sht mahsulotlarini ko'paytirish uchun

ko‘rilayotgan chora-tadbirlar tufayli asalarichilik, parrandachilik va baliqchilik xo‘jaliklari soni ortmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 26 fevralda qabul qilingan 2009-2011 yillarda baliqchilik tarmog‘ini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar dasturi bu borada yangi imkoniyatlarni ochmoqda.

Mazkur hujjatda sun‘iy va tabiiy suv havzalarida baliq resurslarini ko‘paytirish, ulardan oqilona foydalanish, iste‘mol bozorini baliq mahsulotlari bilan uzluksiz ta‘minlash ko‘zda tutilgan. Shuningdek, mavjud imkoniyatlardan to‘liq foydalanib, baliqchilik tarmog‘ida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

O‘zbekiston Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligidan ma‘lum qilishlaricha, hozir yurtimizda baliq yetishtirishga ixtisoslashgan 958 korxona va xo‘jalik mavjud. Ularning qariyb ikki yuz oltmishtasi joriy yilda tashkil etilgan.

Tarmoqni yanada rivojlantirish hamda xo‘jaliklarni chavoqchalar bilan ta‘minlashni ko‘paytirish maqsadida joriy yilda qator baliqchilik korxonalarida yangi hovuzlar tashkil etish, borlarini rekonstruksiya qilish va zamonaviy tarzda jihozlash ishlari olib borildi. Xususan, Nukus tumanidagi “Nukusbaliq” xo‘jaligida inkubatsiya sexi qurilib, zamonaviy apparatlar bilan to‘liq ta‘minlanganligi qisqa davrda 10,6 million dona mayda baliq olish imkonini berdi. “Buxorobaliq” mas‘uliyati cheklangan jamiyati inkubatsiya sexi rekonstruksiya qilingach, 26 million dona mayda baliq yetishtirildi. Payariq tumanidagi “Chelak saxovati” fermer xo‘jaligida 8,3 gektar maydonda yangi hovuz tashkil etilgan bo‘lsa, Navoiy viloyatidagi “Akva-To‘dako‘l” qo‘shma korxonasining chavoq o‘stiradigan sun‘iy suv havzasi kengaytirildi.

2009 yilning o‘tgan davrida qariyb besh ming tonna baliq ovlanib, avvalgi yilga nisbatan 30 foiz o‘shishga erishildi. Mahsulot ko‘payishi uni zamonaviy tarzda qayta ishlashni talab etmoqda. Joylarda qayta ishlash korxonalari faoliyatining yo‘lga qo‘yilgani bozorlarda baliq mahsulotlarining arzonligi va korxonalarning iqtisodiy samaradorligini oshirishni ta‘minlamoqda. Misol uchun “Akva-To‘dako‘l” qo‘shma korxonasida joriy yil hisobidan 72 tonna dudlangan va quritilgan baliq tayyorlandi. Shu yilning oxiriga qadar Namangan va Samarqand shahrida baliqlarni qayta ishlash va saqlash korxonalarini qurish va maxsus texnologiyalar bilan jihozlash ishlarini yakunlash choralari ko‘rilmoqda.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirishda sohaga tegishli korxonalar zamonaviy texnologiya va uskunalar bilan jihozlangani muhim ahamiyatga ega.

Sohada zarur jihozlarni mahalliyashtirish dasturi asosida tayyorlash va baliqchilik tarmog‘i korxonalarini moddiy-texnika vositalari bilan markazlashgan tarzda ta‘minlash borasidagi sa‘y-harakatlar yangi imkoniyatlar eshigini ochmoqda.

Baliqchilik korxonalarini zarur texnika vositalari hamda ozuqa manbalari bilan ta‘minlash maqsadida Samarqand oyna zavodida baliqlarni parvarishlashda qo‘l keluvchi basseynlar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Tajriba tariqasida tayyorlangan 5 dona basseyn inkubatsiya davrida lichinkalar olishda foydalanish uchun Yangiyo‘l tumanidagi “Mintaqaviy baliq pitomnigi” xo‘jaligiga o‘rnatildi. “Samavto” zavodida tirik baliq tashiydigan maxsus avtomashinaning sinov varianti tayyorlanib, Xorazm viloyatidagi “Boltaboy Oqsaqol” fermer xo‘jaligiga yetkazib berildi. Shuningdek, Toshkent traktor zavodi maxsus konstruktorlik byurosi suvda qamish o‘rish moslamasini sinov variantini tayyorlamoqda.

Yurtimizda baliqchilik tarmog‘ini yuksaltirish maqsadida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar jarayonida nasldor baliqlarni ko‘paytirish, mahsuldorlikni oshirish, melioratsiya ishlarini yaxshilash, baliqlarda uchraydigan kasalliklarning oldini olish doimo e‘tiborda. Bu borada erishilayotgan yutuqlarda O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi ilmiy-ishlab chiqarish markazi tarkibidagi Baliqchilikni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot markazining munosib o‘rni bor.

Markazda amalga oshirilayotgan ilmiy izlanishlardan ko‘zlangan asosiy maqsad hovuzlar fondining mavjud quvvatlari hosildorligini oshirish, tabiiy suv havzalaridan baliq xo‘jaligida samarali foydalanish, akvumadaniyat obyektlarining mahsulot turini kengaytirish orqali baliq yetishtirishni ko‘paytirishdan iboratdir. Markazda baliqlarning mahsuldor turlarini mahalliy ozuqa bilan boqishning jadallashtirilgan texnologiyasi ishlab chiqildi.

Mamlakatimizda baliq xo‘jaligi faoliyat yuritish mumkin bo‘lgan ko‘l va suv omborlari sathi 800 ming hektardan oshadi. Ayni paytda mavjud maydonlardan samarali foydalanish borasida izlanishlar izchil davom etmoqda. Ana shunday izlanishlar samarasida sohaga intensiv texnologiya tatbiq etilmoqda.

Mutaxassislarning ta‘kidlashicha, ushbu texnologiya amaldagisidan yem va suv resurslarini tejashi, qulayligi bilan ajralib turadi. Intensiv texnologiya mulk egalari uchun ham qulay.

Buning uchun mulk egasi dala shiyponida yoki kanal yoqasidagi paxta dalasi yonida 10-12 million so‘m atrofida mablag‘ sarflab, 15 kub metr sig‘imli, suv doimo aylanib turadigan temir yoki beton basseyn qurishi talab etiladi. Bunday

usulning afzalligi shundaki, unda suv ushlab turilmaydi. Kanaldan dalaga kelayotgan suv basseyn orqali o'tib boraveradi. Bu usul ekin maydonlaridagi hosildorlikni oshirish bilan birga fermerning o'z oilasi uchun kerakli miqdorda baliq yetishtirishida qo'l keladi.

Yangi texnologiya yirik baliqlar yetishtirishda ayniqsa qo'l keladi. Hozir yurtimizda ana shunday toifadagi qimmatbaho baliq turlarini ko'paytirish maqsadida Baliqchilikni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot markazi tomonidan Rossiya Federatsiyasidan oqar va sho'rlangan suvli havzalarda rivojlanadigan, tez moslanuvchan osetr chavoqlari olib kelinmoqda. Mazkur baliq jahon bozorida xaridorgir bo'lib, qiltanog'i yo'qligi bois qayta ishlash imkoniyatlari ham kengroq. Bu turdagi baliqlarni boqish fermer uchun ham qulay. Jumladan, har bir mulk egasi g'alla ekib, undan bug'doy oladi. Bug'doyga tegirmonda ishlov berilgach, undan chiqqan chiqindilar ikki kun suvda saqlansa, baliq uchun juda yaxshi ozuqa bo'ladi.

Hozir markaz qoshidagi "Mintaqaviy baliqchilik pitomnigi" sho'ba korxonasida yangi texnologiya asosida ishga tushirilgan basseynida 1500 dona osetr iqlim sharoitimizga moslashtirilmoqda. Olib kelinganda har biri o'rtacha 10 gramm bo'lgan baliq chavoqlari, ikki oyda 150 grammga yetdi. Navoiy viloyati "Akva-To'dako'l" qo'shma korxonasi suv havzasida osetrning kurakburun turi o'stirilmoqda.

Baliq yetishtirish tobora rivojlanayotgani va sohaga zamonaviy texnologiyalar keng tatbiq etilayotgani parhez go'sht yetishtirish va eksport qilish ko'lamini oshirish bilan birga, aholini ish bilan ta'minlash, yangi ish o'rinlari yaratish, xalq farovonligini oshirishda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Amfibiyalar va reptiliyalarning ahamiyati

Amfibiyalarning ahamiyati Boshqa umurtqali hayvonlarga qaraganda amfibiyalarning ahamiyati albatta unchalik katta emas, lekin eng muhimi inson uchun qishloq xo'jaligida ular foydali hisoblanadi. Avvalo, ular bog', o'rmon, poliz va dalalarga zarar keltiruvchi ko'plab umurtqasiz hayvonlarni, jumladan, zararkunanda hasharotlar, ularning lichinkalari va molluskalarni qirib foyda keltiradi. Yana shuni ta'kidlash kerakki, qushlar tunda dam olganda, amfibiyalar tunda faol bo'lib hasharotlarni qiradi. Masalan: oddiy triton va taroq barmoqli tritonlarning ozig'i yuqoridagi umurtqasizlar hisoblanadi.

Krasnovidovning ta'kidlashicha, bitta o't baqsi bir kecha-kunduzda 7 ta qishloq ho'jaligi va o'rmon ho'jaligi zararkunandalarni, ya'ni hasharotlar va ularning lichikalarini, 6 oy ichida esa 1200 ta zararkunandani yeb quritadi. Agar 1 gektar maydonda 100 ta baqa yashasa, yoz faslida 100 ming zararkunandani yo'q qilishi mumkin. Angliyada bog'bonlar zararkunandalarni yo'q qilish uchun bozordan qurbaqalarni sotib olib o'z bog'lariga qo'yib yuboradi. Shuningdek, amfibiyalar mo'ynali hayvonlarga, ya'ni sassiqqo'zon, yenotsimon it, qunduz, norkalarning asosiy ozig'i hisoblanadi.

O'rdaklar, turnalar, laylaklar kabi ko'pgina foydali qushlar ham baqalar va ularning lichinkalari — itbaliqlar bilan oziqlanadi. Laqqa, cho'rtan, olabug'a va boshqa ovlanadigan bajqiar ham baqalar va ularning ikralari bilan oziqlanadi.

Baqalar, tritonlar, salamandralar va aksolotlar barcha biologiya va tibbiyot sohasida tadqiqot ishlarini olib borishda laboratoriya hayvonlari sifatida ahamiyati nihoyatda katta. Nihoyat, amfibiyalarning ayrim turlari (baqalar, salamandralar) ko'pgina mamlakatlarda (Fransiya, AQSh, Italiya, Filippin va Janubi-Sharqiy Osiyodagi boshqa mamlakatlarda) oziq-ovqat sifatida ishlatiladi. AQShda ularni maxsus boqadigan fermalar bor. Bu fermalarda buqa baqa boqiladi va uning keyingi oyog'i ovqatga ishlatiladi, qolgan qismlari qayta ishlanib, chorva mollariga ozuqa sifatida beriladi.

Ayrim tur amfibiyalar baliqchilik xo'jaligiga qisman zarar keltiradi. Masalan: ko'l baqasi sun'iy yo'l bilan ko'paytirilmoqda, ba'zan esa ular baliqchilik xo'jaliklarida baliq chavoqlarini ko'plab qiradi. Bitta baqa oshqozonida 30-40 ta baliq chavog'i topilgani ma'lum.

Amfibiyalarning ayrim turlari tulyaremiya kabi xavfli yuqumli kasalliklar mikroblarini saqlovchi tabiiy rezervuarlar bo'lishi ham mumkin.

Lekin amfibiyalarning foydasi zarariga nisbatan ko'p. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, umurtqali hayvonlar ichida birinchilardan bo'lib, baqa 1961 yili mart oyida kosmik kemada uchgan va sog'-omon yerga qaytgan.

Sudralib yuruvchilarning ahamiyati. Sudralib yuruvchilar turlarning ko'p

bo'lganligi va yer yuzida keng tarqalganligi uchun tabiatda va inson hayotida suvda hamda quruqlikda yashovchilarga nisbatan katta ahamiyatga ega. Sudralib yuruvchilarning deyarli hammasi foydali hisoblanadi. Ko'pchilik kaltakesaklar va ilonlar ararkunanda hasharotlar, molluskalar va kemiruvchilarni qirib, ular sonini cheklab turadi va qishloq xo'jaligiga katta foyda keltiradi. Ko'pgira kaltakesaklar tulki, sassiqko'zan kabi ovlanadigan mo'ynali darrandalarga yem boladi. Mayda kemiruvchilar bilan oziqlanadigan zaharsiz lonlarni ba'zi joylarda odamlar (Amerika, Janubiy Osiyo, Afrika) uylarida mushuk o'rnida saqlaydilar.

Ayrim sudralib yuruvchilar ba'zan anchagina zarar ham keltiradi. Masalan: O'rta Osiyo cho'l toshbaqasi polizlarga, psta ekinlariga va don ekilgan maysazorlarga ziyon keltiradi. Cho'l toskbaqalari temir yo'l ko'tarmalari va sug'orish inshootlarini kavlab tashlaydi Baliq yetishtiradigan xo'jaliklarda suv ilonlari yosh baliqlarni yeb, ma'lum darajada zarar yetkazadi. Quruqlikda yashovchi toshbaqalar, ba'zi kaltakesaklar va ilonlar odam hamda uy hayvonlariga ayrim yuqumli kasallikhrni tarqatadi, chunki ularda kasallik yuqtiradigan kanalar parazitlik qiladi.

Issiq iqlimli mamlakatlarda, shu jumladan, MDHda Kavkaz va O'rta Osiyoda zaharli ilonlar inson uchun katta xavftug'diradi. Odamlar uchun o'ta xavfli ilonlarga shaqildoq ilon, kapcha Ion, ko'lvor ilon va dengiz ilonlari kiradi. Bu ilonlar chaqqanda odamlarning 1-2% i o'ladi. Zaharli ilonlar zaharining qanday ta'sir etishija qarab 2 guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga kiruvchi ilonlar chaqqanda to'qima qizarib shishib ketadi, sovuq ter chiqadi, odam alahsiraydi, ko'ngli behuzur bo'ladi. Natijada odam o'lishi ham mumkin. Ikkinchi guruhga kiruvchi zaharli ilonlar chaqqanda zahar nerv sistemaga ta'sir etadi, qo'l va oyoqlar falaj bo'lib qoladi, nafas qisiladi, yuzi ko'karadi va nihoyat zaharlangan odam o'ladi.

Ilon chaqqanda chaqqan joyni K_2MnO_4 ni kuchli eritmasi bilan chayqab zaharni chiqarib tashlash kerak, chunki so'ak tegsa ilon zahari parchalanadi. Ilon chaqqanda choy yoki kofe ichish ham foydali, so'ngra zaharlangan odamni tezda shifoxonaga olib borib ilon zardobi bilan emlanadi. Zardob quyidagicha tayyorlanadi: uzoq vaqt davomida sog'lom otning tanasiga miqdori oshib boruvchi ilon zahari yuboriladi, keyin otdan qon olinadi va bu qondan zardob tayyorlanadi. Monovalents zardob ma'lum bir tur ilon chaqqanda ishlatilsa, polivalentli zardob bir necha zaharli ilon turlari chaqqanda ishlatiladi. Zahar olish uchun zaharli ilonlar tabiatdan ushlab kelinadi va maxsus ilon saqlanadigan joylarda boqiladi.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasiga qarashli zoologiya instituti qoshida maxsus zaharli ilonlar saqlanadigan pitomnik bor. Bu yerda kapcha ilon, qora ilon va ko'lvor ilonlar saqlanadi hamda ulardan qimmatbaho ilon zahari olinadi. Ilon zaharidan qimmatbaho davolash mahsulotlari (laxezis, vipratoks va

boshqalar) olinadi va revmatizm, yurak tomirlari spazmasi, bronxial astma va boshqa kasalliklarni davolashda keng qo'llaniladi. Shuning uchun ham zaharli ilonlarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish talab qilinadi.

Yirik kaltakesak, ilon, timsoh va ayniqsa, toshbaqa go'shti ko'pgina mamlakatlarda ovqatga ishlatiladi. Timsohlar, yirik ilonlar va kaltake-saklarning (echkemar) terisidan chemodan, portfel, tasma, xaltacha va poyafzal tayyorlanadi. Ba'zi dengiz toshbaqalarining, ayniqsa, kareta-ning qalqonidan taroq, ko'zoynak gardishlari va boshqa buyumlar tayyorlanadi. Ilonlar, timsohlar va toshbaqalarni ortiqcha ovlash, albatta, ular sonining keskin kamayishiga va hatto yo'q bo'lib ketishiga olib kelishi mumkin.

O'zbekistonda uchraydigan 58 ta tur sudralib yuruvchilardan quyidagi 16 ta turi kamyob bo'lib O'zbekiston Respublikasi «Qizil kitobi»ga kiritilgan: Molchanov to'garakboshi, xentog' to'garakboshi, shtraux to'garakboshi, Said-Aliyev taqir to'garakboshi, Rustamov ssink gekkoni, silliq gekkoncha, qalqonli gekkoncha, qoraxoldor kaltakesak, Farg'ona qum kaltakesagi, bo'z echkemar, Hind boygasi, to'rt yo'lii chipor ilon, ko'ndalang yo'lii bo'ritish ilon, Afg'on litorinxi, kapcha ilon, dasht qora iloni. Yuqorida keltirilgan sudralib yuruvchilarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish lozim.

Qushlarning tabiatda va inson hayotidagi o'rni, foydali va zararli qushlar Parrandachilik sanoati

Qushlarning inson xo'jaligidagi ahamiyati juda katta. Uy parrandalari qishloq xo'jaligida g'oyat katta ahamiyatga ega. Ovlanadigan kushlardan olinadigan mahsulotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'pchilik qushlar zararkunanda hasharotlarni va kemiruvchilarni qirib foyda keltiradi. Bir qator kushlar qadim zamonlardan beri inson tomonidan xonakilashtirilgan va hozir ham xonakilashtirilmoqda. Hozirgi vaqtda yeryuzida 100 mlrd ga yaqin qushlar yashaydi. Ba'zi qushlar boshqa hayvonlarga ozuqa bo'lib xizmat qiladi. Qushlar o'simlik urag'ini tarqatishda ham katta ahamiyatga ega. Kolibrilar, nektarchilar o'simliklarning gullarini changlatadi. Ko'pchilik yovvoyi kushlar (kaklik, bedana, bulduruq, qur, karqur, qirg'ovul), suvda suzuvchi qushlardan — o'rdak va g'ozlar katta ov ahamiyatiga ega. Gaga yirik dengiz o'rdagi bo'lib, dengiz qirg'og'iga uya quradi. Ular o'z uyasiga qalin qilib momiq patlarini to'shaydi. Gaga momig'i juda yumshoq va issiqni kam o'tkazadi. Qushlarning azotli va fosforli tezagi ham o'g'it sifatida foydalaniladi.

Madaniyat tarixida qushlar pati juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Chunki Rim imperiyasi davridan to o'tgan asr o'rtalarigacha qush patidan yozuv quroli sifatida foydalanilgan.

Uy parrandalariga odam xo'jalik maqsadlari uchun (go'sht, tuxum, qush pati va pari), uzoq masofalar o'rtasida aloqa bog'lash uchun (kaptar havo pochasi vazifasini bajaradi) yoki estetik talablarni qondirish uchun (dekorativ qushlar, ishqibozlik uchun asraladigan qush zotlari) qo'lga o'rgatilib ko'paytiriladigan qushlar kiradi. Xo'jalik maqsadlarida boqiladigan uy parrandalariga tovuqlar, g'ozlar, o'rdaklar, kurkalar va chillar kiradi.

Chorvachilikning boshqa tarmoqlariga qaraganda parrandachilikning bir qator afzalliklari bor: birinchidan, qush ko'p tuxum qo'yadigan, tez o'sib yetiladigan bo'lgani tufayli uni, xususan inkubatsiya yo'li bilan sun'iy ravishda jo'ja ochirib, tez ko'paytirish mumkin. Ikkinchi-dan, uy qushlari oziq tanlamaydi, ozgina oziq bilan ham qanoatlanadi va erkin yurib oziqni o'zi topib yeydi, shu bilan birga qishloq xo'jalik chiqindilari, o'rim — yig'imdan keyin dalada qolgan don — dunlarni yeydi, zararli hasharotlar bilan oziqlanib, juda katta foyda keltiradi. Uchinchidan, qush boqish uchun juda katta maydonning keragi yo'q, qush uchun oddiygina va arzon xona qilib bersa bo'ldi. Nihoyat, qush ot go'ngiga qaraganda 3—4 barobar kuchli go'ng (tezak-guano) beradi.

Tovuqlar. Xonaki tovuqlarning ajdodi Hindiston, Birma va Malay arxipelagidagi o'rmonlarda yashab kelayotgan yovvoyi bankiv tovug'i hisoblanadi, ya'ni xonaki tovuq zotlari bundan 5000 yil ilgari Hindistonda qo'lga

o'rgatilgan yovvoyi bankiv tovuq'idan tarqalgan. Yevropaga xonakilashtirilgan tovuqlar eramizdan bir necha yuz yil ilgari olib kelingan. Odamlar parvarish qilish va tanlash yo'li bilan yovvoyi tovuqdan juda katta farq qiladigan ko'pdan-ko'p xonaki tovuq zotlarni yetishtirdi. Dakang tovuqlar boshqa zotlardan ko'ra kamroq o'zgargan. Tovuqlarning tuxum qo'yishi juda ham o'zgarib ketgan: yovvoyi tovuq bir yilda 8—10 dona tuxum qo'ysa, xonaki tovuq zotlari bir yilda 250-300 donagacha, ba'zi hollarda esa 365 tagacha tuxum qo'yadi. Tovuqlarning tuxum qo'yadigan zotlaridan tashqari go'sht va tuxum beradigan zotlari ham mavjud.

MDHga xonaki tovuqlar Erondan o'tgan. Tuxum beradigan xonaki tovuqlarning vazni yengil bo'ladi, ya'ni 1,6—2,4 kg keladi. Tuxum yo'nalishidagi tovuq zotlariga rus oq tovuq'i va legkgorn tovuq'i kiradi.

Ham go'sht va ham tuxum olinadigan tovuq zotlariga zagorsk va pervomaysk tovuqlari kiradi. Go'shtdor tovuq zotlariga esa plimutrok va kornuellar kiradi. Ularning og'irligi 4 kg dan oshadi. Bu tovuqlar 2 oylik jo'jalarining og'irligi 1,6 kg keladi. Tovuq zotlariga yana Ukraina ushankasi, yurlov, Moskva tovuqlari, yalang'och bo'yinli semigrad, rodaylend, langshanlar, viandotlar, nyuxempshirlar va boshqalar kiradi.

O'zbekiston olimlari tomonidan go'sht-tuxum yo'nalishidagi «O'zbekiston krossi» tovuq zoti yaratilgan, bu tovuq yiliga 240-250 tagacha tuxum beradi. Aholini xonaki parrandalardan olinadigan oziq mahsulotlari bilan ta'minlash uchun katta parrandachilik fabrikalari mavjud. Bu fabrikalar ixtisoslashgan bo'lib, ba'zi birlarida faqat tovuq tuxumi yetishtiriladi, boshqalari esa tovuq go'shti yetkazib beradi. Har qaysi fabrikada ota-ona galasi saqlanadi, inkubatsiya sexi (Oo'ja ochuvchi sex) tuxum qiladigan tovuqlarning sanoat galasi, go'sht yetishtiriladigan fabrikalarda esa go'sht uchun boqiladigan yosh jo'jalar sexi bor.

Fabrikalarda tovuqlar harorati, namligi, havosining tarkibi, kun bilan tunning uzunligi avtomatik ravishda tartibga solinadigan jihozlangan binolarda saqlanadi. Parrandalar kombikorm (yuqori darajada to'yimli va to'la qimmatli bo'lgan omixta yem) bilan boqiladi. Kombikorm, asosan harxil oziqbop dondan, tegirmon chiqindilaridan, organizmning o'sishi va rivojlanishi uchun kerak bo'lgan vitaminlar, mineral tuzlar va boshqa moddalardan tayyorlanadi. Fabrikalarda jo'jalarni tuxum bostirib emas, balki maxsus avtomatlashtirilgan apparatlarda (inkubatorlarda) ochiriladi. Inkubatorni 2 ta xonasi bor.

Birinchi eng katta xonasiga ichida tuxum bo'lgan lotok joylashtiriladi. Inkubatsiya oxirlashishidan bir-ikki kim oldin tuxumli lotoklar inkuba-torning ikkinchi qismiga - ochirish xonasiga ko'chiriladi. Katta inkuba-torlarda bir yo'la 50 mingtagacha tuxum joylashtirish mumkin.

Uy parrandalarining go'shti mazali va juda to'yimli. Tovuq tuxumi turli

yoshdagi odamlarning oziqlanishida tengi yo'q mahsulot hisob-lanadi. Tuxumdan oziq-ovqat sanoatida hamda shifobaxsh preparatlar tayyorlash uchun tibbiyotda ham foydalaniladi. Umuman, zot deb uy hayvonlarining odam tomonidan sun'iy usulda chiqarilgan tur xiliga aytiladi.

G'ozlar. G'ozlar, aftidan, tovuqlardan ham ertaroq xonakilashtirilgan, shu bilan birga, bu hodisa turli mamlakatlarda deyarli bir vaqtda ikkita asosiy ildizdan boshlangan. G'arbiy zotlar Yevropa va Osiyoning shimoliy va o'rta mintaqalarida keng tarqalgan yovvoyi ko'k g'ozdan yetishtirilgan. Oyoqlari, tumshug'i qora va tumshug'ining ostida bo'rt-masi bo'lgan xitoy g'ozlari esa Sharqiy Sibir, Ichki Osiyo va Uzoq Sharqda tarqalgan juda katta yovvoyi xitoy g'ozidan kelib chiqqan. Xonaki g'ozlar yovvoyilariga nisbatan kam o'zgargan. MDHdagi eng katta xonaki g'oz-tumshug'ida xitoy g'ozidagiga o'xshash bo'rtmasi borxolmogor g'oz bo'lib, uning og'irligi 10 kg gacha boradi. Fransiyada yetishtirilgan tuluz g'ozining qorin tomonida osilib turadigan yog' xaltachasi bor, bu g'ozning og'irligi 16 kg gacha boradi. Go'shti juda mazali, lekin oz tuxum qo'yadi.

O'rdaklar. Barcha xonaki o'rdak zotlari Yevropa, Osiyo va Shimoliy Amerikada keng tarqalgan yovvoyi o'rdak — kryakvadan yetishtirilgan. Odamlar yovvoyi o'rdakni bundan 3000 yil ilgari xonakilashtirganlar. Yevropada xonaki o'rdak zotlari eramizning boshlarida yetishtirilgan. Xitoyda esa Yevropaga qaraganda xonaki o'rdaklar ertaroq yetishtirilgan. Xonaki o'rdak yovvoyi o'rdakka nisbatan oz o'zgargan bo'lsa ham, undagi o'zgarish g'ozdagiga qaraganda ko'proqdir. Bu o'zgarishlar, asosan rangida gavdasining ancha og'ir tortganligida, oyoqlarning qisqarganligida, qanotlarning zaiflashganligida va tuxumlarining birmuncha yirikroq bo'lishida ko'rinadi. yovvoyi o'rdak ko'pi bilan erkagi 1,5 kg, urg'ochisi esa 1 kg keladigan bo'lsa, hammadan katta bo'ladigan xonaki o'rdak, ya'ni ruan zotli o'rdak o'rtacha 3-3,5 kg keladi, lekin 5 kg gacha va bundan ham ortiq bo'lishi mumkin. O'rdaklarning tuxumi ta'mi unchalik mazali emas, shuning uchun, asosan Moskva, Ukraina, Pekin kabi go'shtdor o'rdak zotlari yetishtiriladi. Ularning 2 oylik jo'jalarining vazni 2,5 kg keladi. Xonaki

o'rdaklarni karp balig'i boqiladigan suv havzalarida ko'paytirish foydali, ularning axlati suv havzalari uchun ajoyib o'g'it hisoblanadi, natijada baliqlar uchun ozuqa bo'ladigan xilma-xil umurtqasiz hawonlar juda ko'payib ketadi.

Kurkalar. Kurkalar ham eramizdan bir qancha oldin meksikalik hindular tomonidan xonakilashtirilgan. Xonaki kurkaning ajdodi Markaziy Amerika va Shimoliy Amerikaning janubidagi o'rmonlarda yashaydigan yovvoyi kurka hisoblanadi. Kurka Yevropaga 1530- yillarda keltirilgan, so'ngra G'arbiy Yevropaga keng tarqalgan va u yerdan Rossiyaga o'tgan. MDHda Shimoliy Kavkaz kurkasi, Moskva oq kurkasi, bronza rangli kurkalar ko'plab yetishtiriladi.

Xonaki parrandalar ichida eng yirigi kurkalar xisoblanadi. Vazni 16 kg gacha yetadi. Kurkalar mazali go'shti uchun boqiladi. MDHda yetishtirilgan kurka zotlaridan oq rus kurkasi diqqatga sazovordir, bu kurka garchi boshqa mamlakatlardagi kurka zotlarga qaraganda kichikroq bo'lsa ham, lekin serpushtligi va chidamligi jihatdan ulardan ustun turadi.

Sesarkalar. Ular eramizdan bir necha yuz yillar ilgari Afrikada xonakilashtirilgan, yovvoyi ajdodi Afrikada keng tarqalgan. Bu qushlar yumshoq va mazali go'sht hamda yiliga 60—100 donagacha tuxum beradi, tuxumi tovuq tuxumidan kichikroq bo'ladi. Sesarkalarning bir necha xonaki zotlari bor. Sesarkalar ovqat tanlamaydi, lekin jo'jalari nozik bo'ladi va hasharotlar bilan qo'shimcha ravishda oziqlantirishni talab qiladi.

Kaptarlar. Kaptarlarning ko'pgina xonaki zotlari Afrikada keng tarqalgan. yovvoyi ko'k kaptardan tarqalganligini Ch. Darvin o'z vaqtida isbotlagan. Qadimgi ibodatxonalar, maqbaralar devorlari va tanga pullardagi tasvirlarga karaganda, kaptarlar bundan 5000 yil ilgari Misrda qo'lga o'rgatilganligi ma'lum. Kaptar Misrda muqaddas qush hisoblangan. Barcha xonaki kaptar zotlari 3 ta asosiy guruhga, ya'ni dekorativ kaptarlar, sergo'sht kaptarlar va pochtachi kaptarlarga bo'linadi.

Dekorativ kaptarlar kaptar ishqibozlari ko'paytiradigan zotlar bo'lib, juda ko'p, ya'ni 60 dan ortiq zoti bor. Masalan: bo'qoq kaptar g'ozdek tik turadi va jig'ildonini doim havo bilan to'ldirib yuradi, karnaychi kaptarlar xuddi nog'ora chalganday uzoq g'urullaydi, tovuq kaptarning dumida 40 tacha pati bo'ladi. O'sha patlarini ular yelpig'ichga o'xshatib yoyadi, turmanlar yoki katunlar uzoq uchadi va do'mbaloq oshib o'ynaydi, yakobin kaptarning boshi atrofidagi patlari uzun va oldinga bukilgan bo'lib, boshining hamma tomonidan qoplab oladigan kapyiishon hosil qiladi, kichkina chayka kaptarning tumshug'i juda qisqa va ko'kragida bir tutam jingalak patlari bo'ladi.

Sergo'sht kaptarlar zotlariga Rim kaptarlari, tovuqsimon kaptarlar kiradi. Ularning og'irligi 600—900 g, ba'zilar hatto 1250 g gachaboradi. Ularning 1 ta urg'ochisi bir yilda 14—16 ta jo'ja berishi mumkin. Bu kaptarlarning yarim yillik jo'jalari 500—700 g keladi. Ular xo'jalik maqsadlari uchun ko'paytiriladi.

Pochtachi kaptarlar zotlari aloqachi sifatida uzoq davrlardan beri foydalanib kelinmoqda. Hozirgi vaqtda tanlash yo'li bilan pochtachi kaptarlarning yagona zoti yetishtirilgan, bu kaptarlar o'rtacha kattalikda bo'lib, pochtachiga qo'yilgan hamma talablarga javob beradi va joylarni yaxshi tanib, esda saqlab qoladi hamda uzoq masofaga, ya'ni 150—200 km, ayrimlari hatto 1000 km gacha bo'lgan masofani soatiga 50—70 km tezlik bilan dam olmasdan 100—150 m balandlikda uchib o'tadi.

Pochtachi kaptarlar shunga asoslanganki, kaptarxonadan har qancha uzoq

yerdan qo'yib yuborilgan kaptar, albatta orqasiga, ya'ni o*zi yashagan, kaptarxonaga uchib keladi. Ikkita kaptarxonaga o'rgatilgan kaptar esa, shu kaptarxonalar o'rtasida uchib yuradi. Pochtachi kaptar bilan yuborilgan axborotlar juda yupqa va pishiq qog'ozga yoziladi, bu qog'oz naycha qilib o'ralib, kaptarning oyog'iga bog'lab qo'yiladi. Pochtachi kaptar, ayniqsa, urush davrida muhim rol o'ynagan, ulardan dushman aloqani uzib qo'ygan qismlari bilan bog'lanishda, kemalar va suv osti kemalari bilan qirg'oq o'rtasida aloqani o'rnatishda, samolyot va aerostatlardan yuboriladigan xabarlarini yetakazishda foydalanilgan.

Bir necha yuz yil ilgari Yaponiyada bedananing mahalliy turi xonakilashtirilgan. Hozirgi vaqtda bu bedananing har biridan Yevropa va Amerikada yiliga 300 tadan tuxum olinmoqda. Bedananing go'shti va tuxumi ovqat sifatida ishlatilmoqda.

Ishqibozlikka boqiladigan qush zotlariga ayrim xonaki tovuqlardan va kaptarlardan tashqari, kanareykalar va tovlanma to'tilarni ham ko'r-satish mumkin. Kanareykalarining xilma-xil zotlari odamlar tomonidan Kanar orollarida yashaydigan ko'kimtir yovvoyi kanareyka turidan 400 yil ilgari yetishtirilgan. Kanareykalarining tiniq sariq, och sariq, oq, yashil, kul rang, jigarrangli, xoldor va boshqa zotlari bo'lib, ular katta-kichikligi va sayrash bilan bir-biridan farq qiladi.

Avstraliyada yashaydigan tovlanma to'tini uy parrandalarining ishqibozlari havas bilan qafasda boqishadi. So'ngi vaqtlarda to'tilarning oq, sarg'ish, havo rang patlari bilan bir-biridan farq qiladigan bir nechta zotlari yetishtirilgan.

Foydali va zararli qushlar

Ko'pgina qushlar qishloq xo'jaligi zararkunandalarini yeb katta foyda eltiradi. Bunday qushlarga chittaklar, chug'urchuqlar, qaldirg'ochlar, izilishtonlar, pashshaxo'rlar, jarqaldirg'ochlar, olashaqshaqlar, to'rg'ay-lar, kuzg'unlar va ayrim baliqchi qushlar kiradi.

R.N. Meklenbursevning ma'lumotlariga ko'ra chug'urchiqlarning ayrim koloniyalari bir oyda O'rta Osiyoda 100 mingga yaqin chigirtka-**iarni** yeb quritadi. M.D. Zverovning ma'lumotiga ko'ra Novosibirskda Bitta uyadagi chug'urchiq jo'jalarini boqish uchun 5 kunda 796 ta may qo'ng'izini va 160 ta lichinkasini, 27 ta sim qurti qo'ng'izini va 12 ta lichinkasini yeb quritadi. Umuman, bir marta ko'payish davrida bitta chug'urchiq oilasi 7800 ta may qo'ng'izi va lining lichinkalarini yeb quritadi.

Bitta chittak bir kunda bir necha mingta hasharotni yeb quritadi. Ukrainada baliqchilar koloniyasi, ya'ni 60 mingtaga yaqin bo'lgan koloniya har yili 12 t hasharotni yeb quritadi. Go'ng qarg'alarining galasi bir kunda 6 gektar yerdagi zararkunanda hasharotlarni yeb quritadi, ular chigirtka, simqurt, uzunbumn qo'ng'izlar va hasvalarni yeb quritadi. Shuni ham aytish kerakki, go'ng qarg'alar

makkajo'xori maysasini va ekilgan g'allani yeb zarar ham keltirishi mumkin.

Lochinsimonlardan miqqiy, sor, bo'ktargi va yapaloqqushlarning ko'plab turlari talaygina kemiruvchilarni qirib qishloq va o'rmon xo'jaligiga katta foyda keltiradi. Masalan: bir juft miqqiy jo'ja ochish davrida, ya'ni bir oy ichida 180 ta yumronqoziqni, 90 ta sichqonsimon kemiruvchilarni qiradi. Bu kemiruvchilar bir mavsumda 6 gektar yerdan olinadigan hosilga teng keladigan donni yo'q qiladi.

Ko'pgina donxo'r qushlar o'simlik urug'larini tarqatadi. Soykalar eman daraxtini ko'paytirishga yordam beradi. Qarag'ay qarg'a (kedrovka) ham Sibirda qarag'ay yong'oqlarini yerga ko'mib, qarag'ay daraxtining ko'payishiga yordam beradi. Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, qushlarni qo'riqlash va ular sonini oshirish qanchalik katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, ko'payish davrida qushlarni bog', poliz va don maysalariga jalb qilish nihoyatda zarur. Chunki bu davrda ularning foydali faoliyati keskin oshadi. Buning uchun sun'iy uyalar yasab, erta bahorda kerakli joylarga osib qo'yiladi. Mayda qushlar uchun uyalar 5-8 m balandlikda osib qo'yiladi. Sun'iy uyalarning o'lchami qushlarning o'lchamiga qarab yasashni tavsiya etiladi. Masalan: chittak, kulrang pashshaxo'r, burma-bo'yin, dala chumchuqlari uchun yasalgan uyalarning ichki balandligi 17 sm, kirayotgan teshikdan uyaning tepasigacha bo'lgan masofa 3,5— 4 sm bo'lsa, chug'urchiq, sassiqpopishak, boyo'g'li uchun yiqoridagilarga muvofiq 13-15; 22-24; 4,8—6 ; 2-2,5 sm bo'lishi lozim. Zag'cha, ko'kqarg'a, miqqiy kabi qushlar uchun muvofiq ravishda 16—18; 22—25; 7-9; 2—2,5 sm bo'lishi tavsiya etiladi (166-rasm).

Qushlar qishloq va o'rmon xo'jaligida juda katta foyda keltirishi bilan birga, don xo'jaliklariga sezilarli darajada zarar ham keltiradi. Masalan: dala ispan chumchuqlari Qozog'istonda katta koloniyalar hosil qilib, uya quradi va dehqonchilikka zarar yetkazadi.

Boltatumshuqlar olcha hosiliga katta zarar yetkazadi. Kurkunaklar esa pardaqaotlilar bilan oziqlanib asalarini qiradi. Qoravoylar baliqchi-likka katta zarar yetkazadi. Yirtqich qushlardan botqoqlik bo'ktargisi, qarchig'ay, qirg'iylar foydali qushlarni qirib zarar keltiradi. Umuman, ayrim tur qushlar ma'lum sharoitda zarar keltirishi mumkin. Masalan: chug'urchuqlar o'rta mintaqada bahor va yozda foydali bo'lsa, migra-tsiya qilganida va qishlash hududlarida bog' va uzumzorlarga zarar yetkazadi. Go'ngqarg'alar ko'pgina joylarda hasharotlarning lichinkasini yeb foyda keltirishi bilan bir qatorda, bahorda don o'simliklarining urug'ini yeydi, bodring, kartoshka, qovun va tarvuzlarni cho'qib zarar keltiradi.

O'rta Osiyoda chumchuqlar 70% ga yaqin bug'doy hosilini yeb yo'q qiladi. Yovvoyi o'rdaklar O'rta Osiyo va Kavkaz ortida sholipoyalarga zarar yetkazishi mumkin. Ayrim qush turlari aviatsiyaga katta zarar yetkazadi. Ayniqsa, aerodromlarga yaqin joyda uya qurib yashaydigan qushlar, qo'nayotgan va

uchayotgan samolyotlarga urilib ziyon keltiradi. Shu narsa aniqlanganki, qushlarni samolyotlar bilan ko'proq to'qnashishi yerdan 600 m balandlikda, ya'ni samolyotlarning havoga ko'tarilayotganida va yerga qo'nayotganida yuz beradi. Lekin 6300 m balandlikda ham samolyotni qush bilan to'qnashgani to'g'risida ma'lumotlarbor. Samolyotlar bilan ko'proq baliqchilar, kaptarlar, uchib ketuvchi suv qushlari, o'rdaklar, g'ozlar, lochinsimonlar, ko'pgina chug'urchiqlar va maynalarning katta galasi nihoyatda xavfli hisobla-nadi. Bunday noxush voqealarning oldini olish uchun odatda aerodrom-larning ornitologik holati o'rganiladi. Yirtqich qushlarning silueti o'rnatiladi, optik shishali sharlar osib qo'yiladi. Kunduz kunlari ham samolyotlar faralari yoqilgan holatda qo'nishi va yerdan ko'tarilishi yaxshi samara beradi. Aerodromlarda qushlarni cho'chituvchi va yirtqich qushlar ovozi magnitofon tasmasiga yozib olinib qattiq ovozda qo'yiladi.

Yirtqich qushlardan burgut va lochinlar ov qilishda foydalaniladi. Masalan: bitta burgut yordamida ovchilar O'rta Osiyoda bir faslda 50-60 ta tulkini, ba'zan bo'rilarini ham ovlaydi.

Yovvoyi qushlardan har yili 150 taga yaqin turidan 60 mln lab ovlanadi. Eng asosiy ov ahamiyatiga ega bo'lgan yovvoyi qushlar qatoriga tovuqsimonlar turkumidan 20 ga yaqin turi va g'ozsinionlar turkumidan 50 ga yaqin turi kiradi. Barcha tovuqsimonlarning go'shti mazali bo'ladi, bundan tashqari, ularning ov uchun afzalligi shundan iboratki, bedana bilan ba'zi joylarda kaklik hisobga olinmasa, barcha turlari MDHda o'troq holda yashaydi. Demak, ularni qishda ovlash, muzlagan holda saqlash hamda arzon transport vositasi bilan tashish mumkin. Shuningdek, MDHda chil, qur va karqur, g'oz, ko'pgina o'rdaklar katta ov ahamiyatiga ega. G'ozlar, asosan shimolda — Yevropa va Sibir tundralarida, ko'pincha, go'shti va yog'i uchun ovlanadi. Ovlanadigan g'oz turlariga dala g'ozi va oq manglay kazarka kiradi. Ular tullagan vaqtida ovlanadi, g'ozlaryoz o'rtalarida tuJlaydi va bunda qoquv patlarining hammasi birdaniga to'kilib ketadi, natijada ular ikki haftagacha ucha olmaydi. Uzoq shimoldagi aholi shu vaqtdan foydalanib, «tullagan» g'ozlar juda ko'p yig'ilgan xilvat ko'llarni axtarib topadi hamda o'zlari va Sharqiy Sibirda chanaga qo'shiladigan itlar uchun ham butun qishga yetarli bo'lgan ozuqa zaxirasini g'amlaydi. Hozirgi vaqtda ovning bu usuli ko'pgina hududlarda man etiJgan.

Terisi uchun ovlanadigan qushlardan qo'ng'irlar bilan gagaralar alohida diqqatga sazovordir. Bu qushlarning path terisidan shlyapa va xotin — qizlar ziynati uchun ishlatiladigan qush mo'ynalari tayyorlanadi. Lekin ov qilish uchun bu qushlarning ahamiyati katta emas, chunki ularning go'shtidan baliq hidi kelib turgani sababli ovqatga yaramaydi, terisi ham uncha qimmat turmaydi va har doim ham talab qilinavermaydi.

Bulardan tashqari, qushlar ilmiy va estetik ahamiyatga ham ega. Chunki

ulargo'zal tabiatimizning ajralmas bir qismi, o'zining go'zalligi, harakatchanligi va yoqimJi ovozi bilan insonlarni maftun qiladi.

Prezidentimiz Islom Karimov O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011 yilning asosiy yakunlari va 2012 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan majlisidagi "2012 yil Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi" ma'ruzasida o'tgan yili qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish hajmi 6,6 foiz oshganini alohida ta'kidladi.

Mamlakatimizda 2011 yilda 6,8 million tonna g'alla, 3,5 million tonnaga yaqin paxta, 8,2 million tonnadan ortiq sabzavot va poliz, qariyb 3 million tonna bog'dorchilik mahsulotlari yetishtirildi. Shu bilan birga, 6,6 million tonna sut, 1,5 million tonnadan ortiq go'sht, 3,5 milliard donadan ziyod tuxum tayyorlandi.

Sohada mahsuldorlikni oshirish, zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish ustuvor vazifalardandir. Shu maqsadda mavjud parrandachilik fabrikalari qulay va zamonaviy tovuq kataklari bilan to'liq ta'minlanmoqda. Ularda havo harorati va namligini maqbul me'yorda saqlash, suv va ozuqa bilan avtomatik ta'minlash yo'lga qo'yilgan. Parranda nasli yaxshilanayotgani ekologiya va sanitariya talablariga to'la javob beradigan mahsulot tayyorlashga xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda yurtimizda qariyb 4 millionta parranda parvarishlanib, aholi ehtiyoji uchun tuxum va parhez go'sht ishlab chiqarilmoqda. 2011 yilda mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun 30 milliard 371 million so'm bank kreditlari va 17 milliard 210 million so'm fermer xo'jaliklarining o'z mablag'lari sarflanib, 2 ming 376 ish o'rni yaratildi.

Mazkur korxona va xo'jaliklar tuxum va go'sht yetishtirishga ixtisoslashtirilgan bo'lib, tuxum yetishtirishda "Lomann", "Braun", "Rodonit", "Xay-Layn", "Sheyver", go'sht tayyorlash uchun "Ros-308", "Xabbard-F15", "Kobb" singari nasldor tovuqlar parvarishlanmoqda.

– Parranda – yetti xazinaning biri, parranda bor xonadondan go'sht va tuxum uzilmaydi, – deydi O'zbekiston Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining chorvachilik, parrandachilik va baliqchilikni rivojlantirish bosh boshqarmasi boshlig'i Ulug'bek Ismoilov. – Bu sohada tez mahsulot yetishtirish va foyda olish mumkin. Shuningdek, ko'p xarajat ham talab qilinmaydi. Xona harorati mo'tadil, ozuqa yetarli bo'lsa, kifoya. Masalan, go'sht yetishtirish uchun parvarishlanayotgan tovuq 40 kun ichida bimalol 2 kilogramm tosh bosadi. Bitta tovuqdan yiliga 305-315 donagacha tuxum olinadi. "Toshkentparranda", "Buxoroparranda", "Samarqandparranda", "Xonqaparranda" kabi ilg'or korxonalarning faoliyati bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Mazkur korxonalar modernizatsiya qilinib, xorijning naslli parrandalari bilan ta'minlangach, yuqori o'sishga erishilmoqda. 2011 yilda parrandalar soni va

tuxum tayyorlash 15 foizga oshdi.

Davlatimiz rahbarining 2008 yil 21 aprelda qabul qilingan “Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarida chorva mollar ko‘paytirishni rag‘batlantirishni kuchaytirish hamda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori parrandachilik xo‘jaliklarining moddiy-texnik ahvoli yaxshilanishida muhim omil bo‘lmoqda. Mazkur qarorga ko‘ra, 2012 yilning 1 yanvariga qadar soliq va bojxona to‘lovlari bo‘yicha imtiyozlar berilgan edi. Natijada yirik xo‘jaliklarda bir milliard so‘mgacha mablag‘ iqtisod qilinib, ishlab chiqarishni kengaytirishga yo‘naltirildi. Jumladan, korxonalarda ozuqa tarkibi va kasalliklar tekshiriladigan zamonaviy laboratoriyalar tashkil etildi.

Prezidentimizning 2011 yil 30 dekabrda qaratilgan qaroriga asosan mazkur imtiyozlar 2014 yil 1 yanvargacha uzaytirilgani soha rivojida yana bir muhim qadam bo‘ldi. Demak, imkoniyatu sharoit yanada oshadi, faoliyat yanada kengayadi.

Sohada veterinariya xizmatining yaxshi yo‘lga qo‘yilgani tufayli xavfli kasalliklarning oldi olinmoqda. Bu borada ham zamonaviy texnologiyalar imkoniyatlaridan keng foydalanilmoqda. Ilgari jo‘jalar 150 kunda tuxumga kirgan bo‘lsa, endi bu muddat 50-53 kunga qisqardi. Parhez go‘sht yetishtirish jarayoni 40-45 kunni tashkil etayotir. Mahsuldorlikni oshirish maqsadida 280 inkubator faoliyati yo‘lga qo‘yilib, 11,5 million boshdan ziyod jo‘ja olindi. Ular shartnoma asosida yangi tashkil etilgan xo‘jaliklar va aholiga yetkazib berildi.

Parrandachilik sohasini yanada rivojlantirish maqsadida yurtimizda bedanachilik xo‘jaliklari tashkil etilib, sanoat usulida shifobaxsh bedana go‘shti va tuxumi yetishtirish ham keng yo‘lga qo‘yilmoqda. Hozir go‘sht yetishtirishga ixtisoslashtirilgan fabrikalarni kurkachilikka moslashtirish ishlari davom ettirilmoqda. Bu esa parhez go‘sht yetishtirishni yanada ko‘paytirish imkoniyatini yaratadi. Mahsulot tayyorlash hajmining ortishi esa tizimda qayta ishlashni tashkil etish uchun keng yo‘l ochadi. Shu maqsadda parrandachilik fabrikalari qoshida zamonaviy firma do‘konlarini ishga tushirish, mijozlar talabidan kelib chiqqan holda, saralangan go‘sht mahsulotlarini yetkazib berish borasida izlanishlar olib borilmoqda.

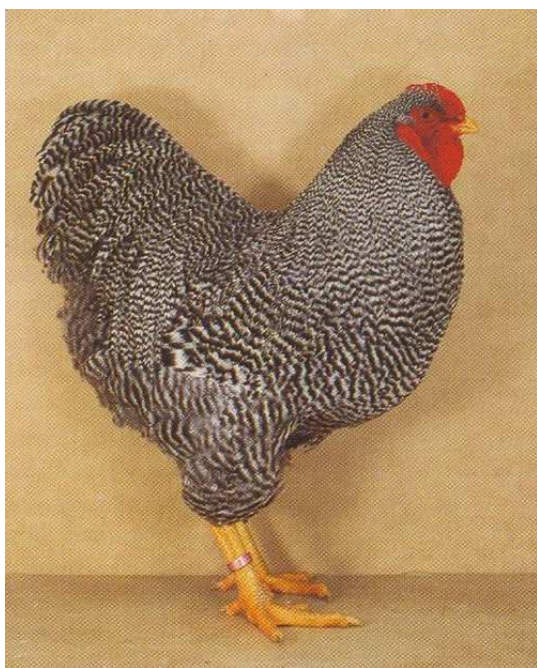
Sohada uzoqni ko‘zlab amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, har bir qishloq tumanida ikkitadan parrandachilikka ixtisoslashgan fermer xo‘jaligi tashkil etilishi yuqori samaralar bermoqda. Parranda mahsulotlari sezilarli darajada arzonlashdi. Joriy yilda parrandachilikni yanada rivojlantirish maqsadida mahalliy hokimliklar tomonidan 293 yangi parrandachilik xo‘jaligi tashkil etish ishlari boshlab yuborildi. Yangi xo‘jaliklarni moliyaviy ko‘llab-quvvatlash uchun banklar tomonidan 10 milliard 101 million so‘mdan ziyod kredit mablag‘lari ajratish belgilangan. Mazkur mablag‘ evaziga joriy yilda 756 mingdan ziyod

parranda boqilib, qo'shimcha 66 million dona tuxum va 320 tonnadan ziyod parhez go'sht ishlab chiqariladi.

Rus oq tovug'i

Viandot tovuq zoti

Kurka

Sutemizuvchilarning amaliy ahamiyati

Sutemizuvchilarning tabiatda va inson hayotidagi ahamiyati nihoyatda katta va ular quyidagicha ifodalanadi:

1) qishloq va o'rmon xo'jaliklariga zarar keltiruvchilar; 2) yuqumli kasalliklarni tarqatuvchilar; 3) ovlanadigan sutemizuvchilar; 4) xonaki-lashtirilgan va xonakilashtirilayotgan sutemizuvchilar.

Zararli va kasallik tarqatuvchi sutemizuvchilar. Albatta ayrim tur sutemizuvchilarning foydali va zararli ekanligini aniqlash ancha qiyin. Chunki bir turning o'zi lix xil tabiiy va iqtisodiy holatda har xil amaliy ahamiyatga ega bo'ladi. Bizning mamlakatimizda zararli sutemizuvchilar qatoriga, asosan kalamushlar, sichqonlar va yumron-qoziqlar kiradi. Kalamushlar uy va omborlarda iste'mol qilinadigan ozuqa mahsulotlarni yeb qo'yishdan tashqari, parrandachilik va cho'ch-qachilik fermalarida tuxum, jo'ja, tovuq va cho'chqa bolalarini qirib, xo'jaliklarga katta zarar keltiradi.

Janubiy tumanlarda kalamush va uy sichqonlari yoz oylarida qishloq xo'jalik ekinlariga katta zarar keltiradi. Oddiy dala sichqoni, jamoatchi dala sichqoni, o'rmon sichqoni, yumronqoziqlarayniqsag'alla ekinlariga katta zarar yetkazadi. O'rta Osiyoda qizil dumli qumsichqon bug'doy, texnika o'simliklari va paxtaga katta zarar keltiradi. Bunday kemiruv-chilarga qarshi kurashda agrotexnik, biologik, mexanik va kimyoviy kurash usullaridan foydalaniladi.

Sutemizuvchilarda uchraydigan ko'pgina yuqumli kasalliklar odam uchun ham xavfli hisoblanadi. Bu kasalliklar tabiiy manbali kasalliklar deb ataladi. Bunday kasalliklarga o'lat (chuma), tulyaremiya, kana entsefaliti, mavsumiy leyshmaniya va boshqalar kiradi. Sug'urlar, yumronqoziqlar, qumsichqonlar va kalamushlar eng xavfli bo'lgan olat kasalligini tarqatuvchilari hisoblanadi. Kasallikni qo'zg'atuvchi bakte-riyalar hayvonlardan odamga bevosita tashuvchilari orqali o'tadi. Tulyaremiya odamga qon so'ruvchi hasharotlar (pashsha, burga, bit) va kanalar orqali o'tadi. Mikroba tashuvchisi, asosan sichqonlar hisoblanadi. Nerv sistemasini ishdan chiqaradigan eng og'ir xavfli entsefalit kasalligini qo'zg'atuvchisi viruslar hisoblanadi. Virus tashuvchisi esa kemiruvchilar va hasharotxo'rlardir. Virus odamga kanalar va chivinlar orqali o'tadi.

Akademik Ye.N. Pavlovskiyning ta'kidlashicha, tabiatda yuqumli zoonozlarning tarqalishida kerakli sharoit bo'lgan yerlarda tabiiy o'choqlar bo'ladi. Tabiiy o'choqlarda kasallikni qo'zg'atuvchilar uchun qulay sharoit mavjud bo'ladi.

Ovlanadigan sutemizuvchilar. Albatta ko'plab tur sutemizuvchilar u yoki bu tarzda insonga va tabiatga katta foyda keltiradi. MDHda 350 tur sutemizuvchilardan 150 turi ovlanadi va bu jihatdan MDH dunyoda birinchi o'rinda

turadi. Eng ko'p ovlanadigan sutemizuv-chilarga kemiruvchilar (35 tur), yirtqichlar (41 tur), jufttuyoklilar (20 tur), kurakoyoqlilar (13 tur), tovushqonsimonlar (5—8 tur) va hasha-rotxo'rlar (5 tur) turkumlarining vakillari kiradi. Olmaxon, tulki, oq tulki (pesets), quyon, sassiqqo'zan, suvsar, larcha, sobol, norka, qunduz, bobyor, sug'ur, ondatra, yenotsimon it va suvchayqar yenotlar qimmat-baho mo'ynasi uchun ovlanadi, bu hayvonlar mo'ynachilik sanoatining asosini tashkil qiladi. MDHda mo'ynachilikdan tashqari tuyoqli sutemizuvchilarni ovlash ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. Go'sht, teri va har xil dorivor mahsulotlar olish uchun har yili 500—600 ming bosh atrofida tuyoqli sutemizuvchilar ovlanadi. Masalan: los, to'ng'iz, yelik, maral, shimol bug'usi va sayg'oqlar shular jumlasiga kiradi.

Xonakilashtirilgan va xonakilashtirilayotgan sutemizuvchilar. Xona-kilashtirilgan va xonakilashtirilayotgan sutemizuvchilar inson hayotida muhim ahamiyatga ega. Maxsus mo'ynachilik fermalarida sobol, norka, oq tulki, tulki, nutriya va shinshillalar mo'ynasi uchun ko'paytiriladi. Qoramollardan O'zbekistonda qora-ola, qizil dasht, Bushuyev, Simmental, Shvits, Qozog'iston oq boshi, Santa-Gertruda, Shortgorn zotlari boqiladi. Bundan tashqari, Kostroma sutli va go'shtli zotlari, Yaroslavl sutli zoti, Xolmogor sutli zoti, olatov sutli zoti va boshqa bir qancha qoramol zotlari oziq-ovqat manbai sifatida inson tomonidan keng foydalaniladi. Qoramollarning 400 ga yaqin zoti mavjud.

Qoramollar Yevropa, Osiyo va Shimoliy Amerikada yashagan yovvoyi xo'kiz turidan kelib chiqqan. Inson hayotida sutemizuvchilarning ayrim turlari (ot, eshak, tuya, ho'kiz, it, fil) ish hayvonlari, sport va qo'riqchi hayvonlar sifatida ham katta ahamiyatga ega.

Xonaki qo'y zotlari yovvoyi Yevropa qo'yi — muflondan kelib chiqqan. Xonakilashtirish natijasida qo'ylarning 350 ga yaqin zotlari yaratilgan. Bu zotlarning ichida romanov qo'yi, merinos qo'ylaridan askaniya qo'yi, qozoq mayin-junli qo'yi, hisor qo'yi va qorako'l qo'ylari diqqatga sazovordir.

Cho'chqalarning 100 dan ortiq zotlari yaratilgan. Eng ko'p boqila-digan cho'chqa zotlariga yirik oq cho'chqa, yirik qora cho'chqa, Shimoliy Kavkaz cho'chqasi, Ukraina dasht oq cho'chqasi va boshqalar kiradi. Uy cho'chqasining hamma zotlari ajdodi yovvoyi cho'chqa — to'ng'iz hisoblanadi.

Otlarning ham 250 dan ortiq zotlari bor, bular qatoriga Vladimir zoti, Qorabayir, Axaltaka, Orlov, Rus yo'rg'asi, Yovmut, Laqay zotlari kiradi. Xonaki ot zotlari yovvoyi ot — tarpandan tarqalgan.

Xonaki tuyalarning ikki turi, ya'ni ikki o'rkachli tuya va bir o'rkachli tuyalarning har biri alohida kelib chiqqan bo'lishi mumkin. Ikki o'rkachli tuya nisbatan yaqinda, eramizdan ikki ming yil oldin xonakilashtirilgan. Eramizdan ming yil oldin Osiyo davlatlarida ikki o'rkachli tuya boqilgan. Bu tuyaning ajdodlari shubhasiz, hozirgi vaqtda ham Markaziy Osiyoda saqlanib qolgan

yovvoyi ikki o'rkachli tuya bo'lgan. 1877- yilda birinchi marta ikki o'rkachli tuyani N.M. Prjevalskiy topgan. Bir o'rkachli xonaki tuyaning ajdodlari aniq emas. Bir o'rkachli yovvoyi tuya Arabistonda yashagan deb taxmin qilinadi. Uning xonakilashtirilishi eramizdan ikki ming yil ilgari boshlangan. Uni, asosan Afrika va Osiyoda xonaki holatda boqiladi.

Olimlarning ma'umotlariga qaraganda, hozirgi bug'ular eramizdan oldin 18 ming yil ilgari, itlar 15 ming yil ilgari, qo'ylar 8 ming yil ilgari, echki va cho'chqalar 6,5 ming yil ilgari, qoramollar 5 ming yil ilgari xonakilashtirilgan. Sutmizuvchilar vakillari tuproq unumdorligini oshirishda, o'simliklar urug'ini tarqatishda, zararkunanda hasharotlarni yo'qotishda va sanitarlar sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonda chorvachilik sanoati

O'zbekistonda chorvachilik sektorida ekin yetishtirishda bo'lgani kabi yirik qishloq xo'jaligi korxonalari emas, balki an'anaviy qishloq oilalari ustuvorlik qilgan. Sovet davrida chorvaning 50 foizdan ortiq qismi uy-ro'zg'or xo'jaliklariga tegishli bo'lgan. 1990 yildan so'ng, ayniqsa, 1995 yildan keyin O'zbekistondagi yirik qoramolning umumiy soni 5 milliondan 7 millionga yetgan. Mazkur ko'payish asosan tomorqa xo'jaliklari sektori evaziga sodir bo'lgan bo'lib, bu chorvachilikning xususiylashtirilishi tufayli qishloq xo'jaligi korxonalari qisqarishi o'rnini bosgandi.

Fermer xo'jaliklarining chorvachilikdagi hissasi hali unchalik katta emas: fermer xo'jaliklaridagi yirik shoxli qoramollar soni vaqt o'tishi bilan ortib bormoqda, ammo mamlakatdagi chorvaning umumiy sonining 5 foizidan oshmaydi.

Ushbu ko'rsatkich 2006 yilda sug'oriladigan yerlarning 65 foizi va qishloq xo'jaligi yerlarining qariyb 30 foizidan foydalanuvchi fermer xo'jaliklarining umumiy qishloq xo'jalik mahsulotlari ulushidan jiddiy farqlanadi. CHorvachilikda xususiy sektorning umumiy ulushi (dehqon va fermer xo'jaliklari birgalikda) sigirlarning 98 foizi, yirik qoramolning 96 foizi va mayda shoxli molning (qo'y va echki) 80 foizini tashkil etdi, bunda chorvaning asosiy qismi fermer xo'jaliklarida emas, tomorqa xo'jaliklarida jamlangan.

O'zbekistonda chorvachilik sektorida dehqon xo'jaliklari yetakchilik qilayotgan hozirgi paytda o'rtacha dehqon xo'jaligiga 1,4 bosh yirik shoxli qoramol va 0,8 bosh sigir to'g'ri keladi. Ayni paytda chorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarida 42 bosh yirik shoxli qoramol va 13 bosh sigir bor. SHu tarzda, O'zbekistonda yirik shoxli qoramolning aksariyat qismi mayda tomorqa xo'jaliklariga tegishli bo'lib, 4,5 million uy-ro'zg'or xo'jaligi 6 milliondan ziyod qoramolga, jumladan, 2,7 million bosh sigirga – ya'ni O'zbekistondagi chorvaning 90 foizdan ortiq qismiga egalik qiladi.

Islohotlar jarayonida yirik shoxli qoramol sonining ortishi O'zbekistonda yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotlari (YaQXM) yetishtirishda chorvachilik mahsulotlari ulushining ko'payishida o'z ifodasini topmoqda. CHorvachilik mahsulotlarini yetishtirish 1990 yilgacha bo'lgan davrdagi yalpi qishloq xo'jaligi mahsulotining 30-35 foizidan 1997 yildan boshlab 45-50 foizgacha ko'paydi. O'zbekistonda chorvachilik mahsulotlari salmog'ining bu tarzda

oshishini Rossiya, Ukraina, Belarus, Qozog'iston va Qirg'iziston kabi an'anaviy chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan mamlakatlardagi ahvolga nisbatan ijobiy baholash mumkin. Bu mamlakatlarda chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishning ulushi 1995 yildan oldingi 55-60 foizdan yaqin yillarda 45 foizgacha kamaydi, ayni paytda O'zbekistonda chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish ulushi taxminan shu darajaga ortdi.

Chorvachilik sohasi taraqqiyoti nafaqat mol bosh soni, balki nasldorlik va sermahsullik bilan ham belgilanadi. Xususan qoramollarni ko'paytirishda aynan shu jihatlarning ustun qo'yilishi bejiz emasga emas. Zero nasl sifati yaxshilana borgan sayin mutanosib ravishda mahsuldorlik ham oshib boradi. Shunday ekan qoramolchilikni rivojlantirish masalasiga ana shu nuqtai nazar bilan yondashish maqsadga muvofiq.

Keyingi yillarda yurtimizda yirik shoxli chorva mollari nasldorligini yaxshilash maqsadida olib borilayotgan harakatlar biroz sezila boshladi. O'tgan yillarda hududimizga xorijdan 122 bosh nasldor g'unajin keltirilganini ana shu fikrimizning amaliy isboti sifatida qayd etishimiz mumkin. Bundan tashqari ma'lumotlarga ko'ra, joriy yilda ham sermahsul zotlarga mansub jami 1880 bosh (1000 bosh Belarusdan, 750 bosh Ukrainadan, 130 bosh Polshadan) qoramol olib kelish rejalashtirilib, bu borada harakatlar boshlangan.

Yurtimizga chetdan zotdor qoramollar olib kelinishi hududda yirik shoxli chorva mollarining nasl sifatini yaxshilashga qaratilgan muhim tadbir va bu, albatta, asta-sekin o'z samarasini ko'rsatadi. Lekin buning uchun juda katta miqdorda mablag' sarflashga to'g'ri keladi. Misol uchun o'tgan yilda xorijdan valyuta evaziga keltirilgan sermahsul zotlarga mansub har bir g'unajinning narxi mamlakatimiz milliy pul birligiga chaqqanda 4 mln so'mdan oshiqqa tushgan.

Mutaxassislarning fikricha, yirik shoxli chorva mollarining nasl sifatini yaxshilash uchun eng arzon tushadigan va samarali, shuningdek ortiqcha valyuta sarflashni talab etmaydigan usul bu- qoramollarni zotdor buqalardan olingan urug' vositasida sun'iy urug'lantirishni keng yo'lga qo'yishdir.

Hozirda birgina Qashqadaryo viloyatida bevosita qoramollarni sun'iy urug'lantirish bilan shug'ullanadigan 29 ta punkt faoliyat ko'rsatmoqda. Bundan tashqari joylarda tashkil etilgan 243 ta zooveterinariya shaxobchalarning 183 tasi ham yirik shoxli chorva mollarni sun'iy urug'lantirish uchun barcha sharoitlar yaratilgan.

Qo'ychilik. Qo'ylar yovvoyi qo'y-muflonlardan, echkilar esa tog' echkilaridan kelib chiqqan. Qo'ylar bundan 8 ming yil ilgari xonakilashtirilgan. Qo'ychilik

yengil sanoat uchun qimmatli xomashyo (jun, teri, mo'yna) va oziq-ovqat mahsulotlari (go'sht, yog', sut) beradi. Qo'yning xilma-xil zotlari junining sifatiga ko'ra mayin junli, chala mayin junli va dag'al junli zotlarga ajratiladi.

Mayin junli qo'ylarning juni bir xil uzunlikdagi (8—10 sm) tivitdan iborat. Mayin jun (runo) dan nafis gazlamalar to'qiladi. Qo'ylarning *merinos* zotlaridan 10—12 kg ana shunday mayin jun olinadi. Bunday qo'ylar Shimoliy Kavkaz, Volgabo'yi va Qozog'istonning janubida boqiladi.

Dag'al junli qo'ylarning juni dag'al qil, tivit hamda har xil junlardan iborat. Dag'al junli qo'ylar ham o'z navbatida po'stinbop terili, qorako'l terili, go'sht-yog'li va go'sht-junli zotlarga ajratiladi. *Romanov* zotli qo'ylar eng yaxshi po'stinbop teri beradi. Bu qo'y Rossiyaning markaziy noqoratuproq mintaqasida va Uralda urchitiladi.

Qorako 1 qo'ylarining vatani Buxoro hisoblanadi. Qorako'l terisi - 1 - 3 kunligida so'yilgan qorako'l qo'zilarining terisidan iborat. Qorako'l terisi ko'proq qora rangda bo'ladi, ko'k, jigarrang, sur, oq va boshqa xillari kamroq uchraydi. Terining hayorang, va tillarang turlari, ayniqsa yuqori baholanadi.

Go'sht-yog' yo'nalishidagi qo'ylardan O'zbekistonda *Hisor qo'ylari* boqiladi. Bunday qo'ylar yirik bo'lib, vazni 150 kg ga, dumbasining og'irligi 25 kg ga boradi. Ularning juni kalta va dag'al.

Yilqichilik — chorvachilikning otlarni urchitish va ulardan foydalanish ishlari bilan shug'ullanadigan sohasi. Yaqin o'tmishda odamlar otlardan yuk tashish, minish, yer haydash, g'alla yanchish va boshqa xilma-xil ishlarni bajarishda foydalanishgan. Otliq askarlar armiyada asosiy kuch hisoblangan. Hozir ham baland tog'li joylarda va qishloq xo'jaligida yordamchi ishlarni bajarishda otlar asosiy ishchi kuchi hisoblanadi. Ot sporti dunyo miqyosida ommalashib bormoqda. Otlar go'sht va sut olish uchun ham boqiladi. Ularning sutidan shifobaxsh qimiz tayyorlanadi. Otlar qonidan shifobaxsh preparatlar va zardob tayyorlashda foydalaniladi.

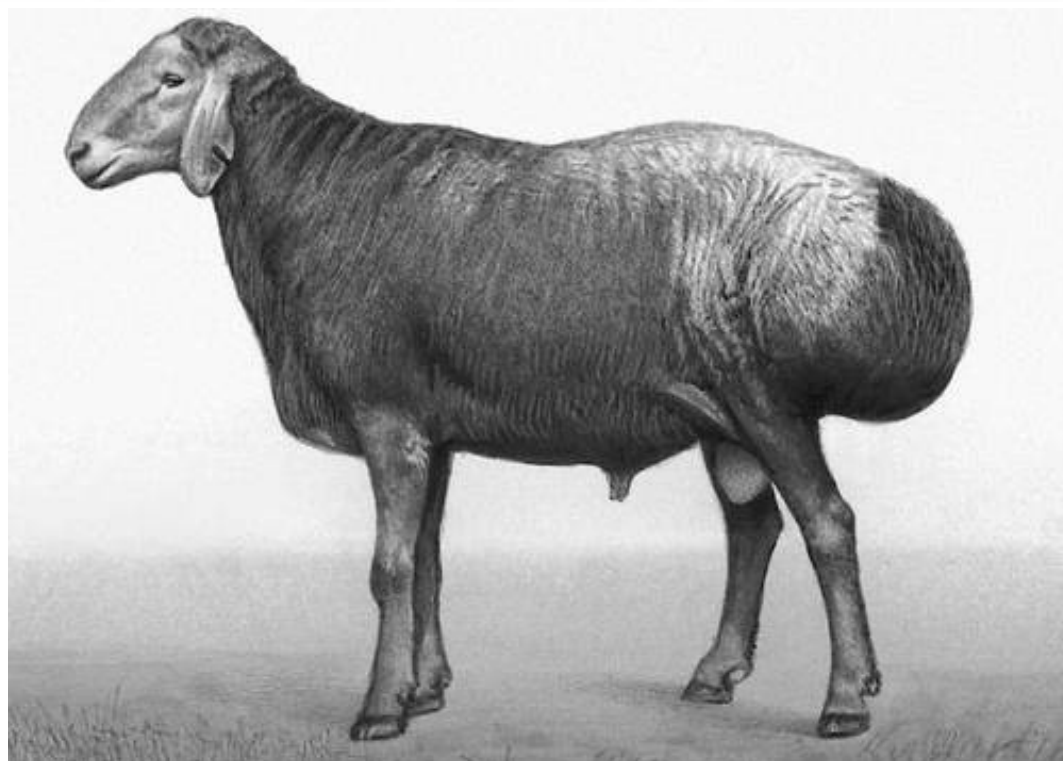
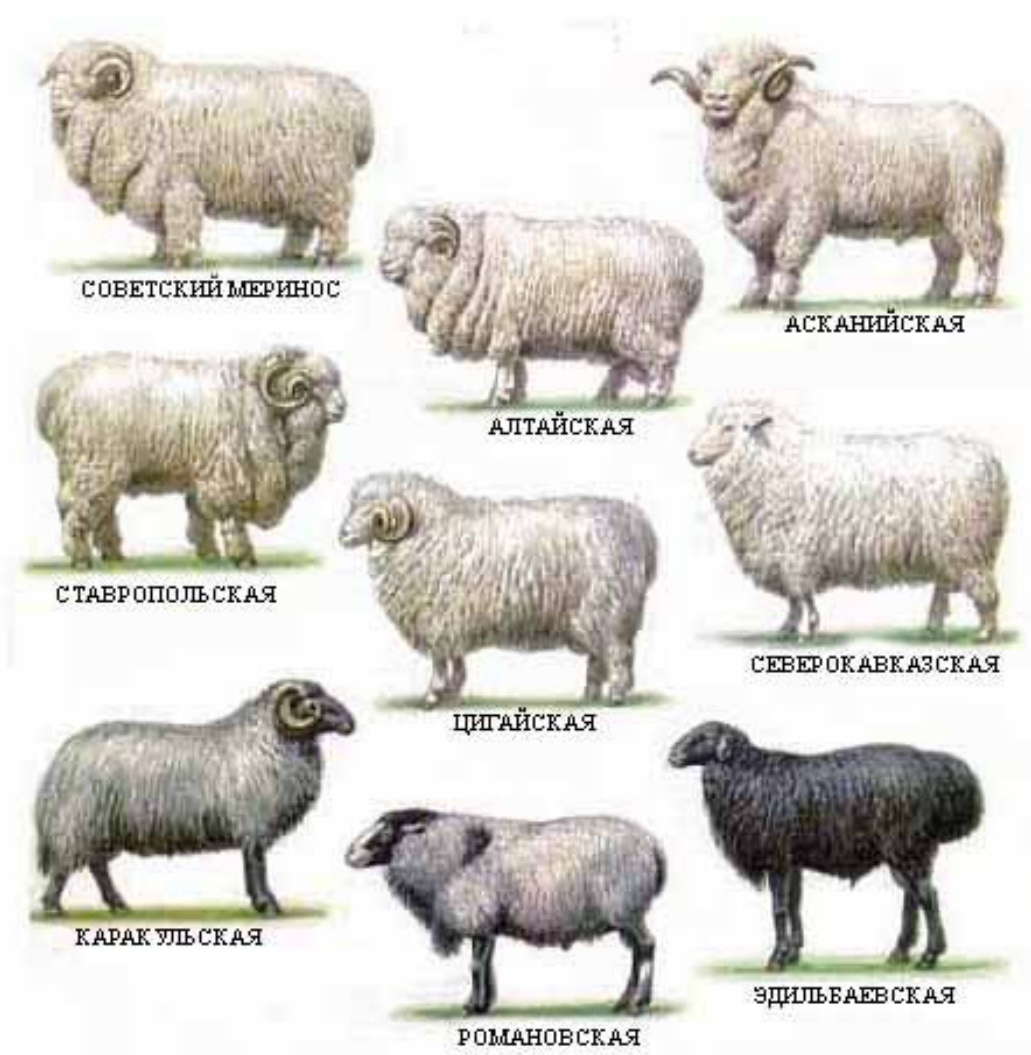
Otlar miloddan taxminan 3000 yil ilgari xonakilashtirilgan. Xonaki otlarning ajdodi Yevropa cho'llarida bir vaqtlar yashab, hozir qirilib ketgan *tarpanlar* hisoblanadi. Otlarning 200 dan ortiq zoti bo'lib, ular tashqi ko'rinishi, katta-kichikligi va ish qobiliyati jihatidan bir-biridan farq qiladigan og'ir yuk tortadigan, salt miniladigan, yengil yuk tortadigan (yo'rg'a), go'sht va qimiz uchun urchitiladigan guruhlarga bo'linadi. Og'ir yuk tortadigan otlar orasida *Vladimir zoti* eng mashhur hisoblanadi. Bu otlar yirik va baquwat bo'ladi. Salt miniladigan otlarga misol qilib *Qorabayir* va *Axaltaka* otlarini ko'rsatish mumkin. Bu zotlar mahalliy O'rta Osiyo sharoitiga yaxshi moslashgan bo'lib, ulardan turli ishlarda foydalanish mumkin. Yengil yuk tortadigan otlardan bizning respublikamizda *Orlov yo'rg'asi* va *Rus yo'rg'asi* urchitildi. Ot zotlari ot zavodlari deb ataladigan

maxsus yilqichilik korxonalarida yetishtiriladi. O'rta Osiyo xalqlari miloddan bir necha asr ilgari ot urchitish bilan shug'ullangan. O'rta Osiyo respublikalari o'zining chopqir otlari bilan mashhur. Axaltaka va *Yovmuit* ot zotlari, Tojikistonning *Laqay*, O'zbekistonning *Qorabayir* otlari jahonda shuhrat qozongan.

Otlar qo'lga tez o'rganadi. Odam uchun zarur bo'lgan shartli reflekslarni vujudga keltirish, foydasiz reflekslarni susaytirish yo'li bilan ularning turq-atvorini zarur tomonga o'zgartirish mumkin.

Xisor zoti

Xulosa

Fermer xo'jaliklarida chorvachilik bilan birga parrandachilikni rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Yurtimizda qirqdan ziyod parrandachilik fabrikasi va yirik fermer xo'jaliklari faoliyat yuritmoqda. Ularning har birida 50 mingdan bir milliontagacha parranda parvarishlanmoqda. Bu aholi dasturxoniga fayz-baraka kiritish bilan birga iqtisodiyotimizning yanada yuksalishiga xizmat qilayotir.

Yuqorida aytilganlardan shu narsa aniqki, aksariyat ko'pchilik umurtqali hayvonlar inson hayoti uchun nihoyatda foydali, shu sababli ularni har tomonlama muhofaza qilish kerak. YUNESKO ning tashabbusi bilan 1948- yil 5 oktabrda tabiatni va tabiiy boyliklarni himoya qilish Xalqaro uyushmasi tuzilgan. Hozir bu uyushmaga 49 mamlakat kiradi. Uyushmaning shartnomalariga ko'ra davlatlar o'rtasida soni kamayib borayotgan, hayoti xavf ostida qolgan umurtqali hayvonlar va ularning yashash hamda joylari qo'riqlanadi. Uyushmaning tashabbusi bilan 1966- yilda Xalqaro «Qizil kitob» chiqarilgan.

O'zbekiston Respublikasining 2006- yilda chop etilgan «Qizil kitob»iga qushlarning quyidagi 48 turi (kenja turlari bilan birga 51 ta turi) kiritilgan: pushti saqoqush, jingalak saqoqush, kichik qoravoy (qorabuzov), kichik oqqo'ton, sariq qo'ton, Turkiston oq laylagi, qora laylak, qoshiqburun, qoravoy, qizilg'oz (flamingo), vishildoq oqqush, qiyqirdoq oqqush, oq peshanali kichik g'oz, qiziltomoq g'oz, marmar churрак, olaqanot, oqbosh o'rdak, suvqiyg'ir, uzun dumli suv burgut, oq dumli suv burgut, boltayutar, qumoy, oq boshli qumoy, tasqara, ilonburgut, cho'l bo'ktargisi, cho'l burguti (qoraqush, g'ajir), katta olachipor burgut, qironqora burgut, qirg'iy burgut, kichik burgut, kuyka (cho'l miqqiysi), itolg'i, lochin, mallabosh lochin, Zarafshon qirg'ovuli, oq turna, to'xta tuvaloq, bizg'aldoq, yo'rg'a tuvaloq, cho'l jiqtog'i, targ'oq, kichik uzunburun, Osiyo moki loyxo'ragi, qorabosh baliqchi, oqbovur, qora kaptar.

Olimlarning hisoblaricha, oxirgi 300 yil ichida 20 tur sutemizuvchilar Yer yuzidan qirilib ketgan. Hayoti xavf ostida qolgan yoki soni kamayib borayotgan hayvonlarni himoya qilishning eng samarali choralaridan biri qo'riqxonalar va buyurtmaxonalar tashkil etishdir. Hozirgi vaqtda MDHda 130 ta qo'riqxona bor, bu qo'riqxonalarning umumiy maydoni 8 mln gektarga etadi.

O'zbekistonda uchraydigan 105 ta tur sutemizuvchilardan 23 ta turi va 1 ta kenja turi kamyob va yo'qolib borayotgan turlar hisoblanadi va bu turlar, 2006 yilda chop etilgan O'zbekiston Respublikasi «Qizil kitob»iga kiritilgan. Bularga uzun ignali tipratikan, kichik taqaburun, uzun dumli tunshapalak, oq qorinli o'qquloq, keng quloqli qat-qat lab, ko'k sug'ur, mitti qo'shoyoq, qo'ng'ir ayiq, Hind asalxo'ri, O'rta Osiyo qunduzi, sirtlon, gepard, qoraquloq, Turkiston silovsini,

qoplon, Turon yo'lbarisi, ilvirs, Turkman quloni, xongul (Buxoro bug'usi), jayron, morxo'r (burama shoxli echki), ustyurt qo'yi (arqal), Buxoro qo'yi va Qizilqum arxari kiradi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda biologik xilma-xillikni saqlab qolish borasida bir qancha jiddiy tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ularni yanada jadallashtirish — kamyob va yo'q bo'lib ketayotgan hayvonlar muhofazasini kuchaytirishga hamda sonini tiklash maqsadida Respublikamizning turli hududlarida oltita tog' (Hisor, Zomin, Kitob, Nurota, Surxon, Chotqol), uchta cho'l-to'qay (Qizilqum, Boday-To'qay, Zarafshon) qo'riqxonalarini, ikkita milliy bog' (Zomin, Ugom-Chotqol), to'qqizta buyurtmaxonalar (Arnasoy, Dengizko'l, Qoraqir, Qorako'l, Qarnabcho'l, Qo'shrabod, Sayg'oqli, Sarmish, Sudochoy), ikkita tabiiy yodgorlik (Vardonze, Yozyovon) tashkil qilingan va ular hayvonot olamining majmuiy muhofazasiga, uning resurslaridan barqaror foydalanishga xizmat qilmoqda.

Nafaqat Respublikamizda, balki butun mintaqada yagona, kamyob hayvon-larni ko'paytirish, ularni saqlash va reintroduktsiya qilish bilan shug'ullanuvchi «Jayron» ekomarkazi ham alohida muhofaza qilinadigan hudud maqomiga ega. O'zbekistonga Amerika qit'asidan ondatra, nutriya va norka keltirilib iqlimlashtirilgan.

Adabiyotlar sharhi

1. Dadayev S., Saparov Q. Zoologiya (xordalilar 2-qism) Toshkent, Cho'lpon, 2011.
2. Мўминов Б.А., Эшова Х.С., Рахимов М.Ш. Умurtқасиз хайвонлар зоологиясидан амалий машғулотлар. Тошкент, PATENT PRESS, 2005.
3. Мавлянов О.М., Хуррамов Ш.Х., Эшова Х.С. Умurtқасизлар зоологияси. Тошкент, OFFSET PRINT, 2006.
4. Мавлянов О.М., Хуррамов Ш.Х. Норбоев З.Н. Умurtқасизлар зоологияси. Тошкент, Ўзбекистон, 2002.
5. Норбоев З.Н. Умurtқасиз хайвонлар зоологиясидан амалий машғулотлар. Тошкент, Меҳнат, 1991.
6. Наумов С.П. Умurtқали хайвонлар зоологияси (А.Абдуллаев таржимаси), Тошкент. 1995 йил. «Ўқитувчи» нашриёти.
7. www.google.com/image
8. www.ziyonet.uz